

मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा अङ्गी रस

संजय खतिवडा¹

¹नेपाल खुल्ला विश्वविद्यालय, ललितपुर, नेपाल; <https://orcid.org/0009-0008-7869-2517>

Corresponding email: sanjaya.khatiwada@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा अङ्गी रसको संरचना तथा विकासको अवस्था अध्ययन गर्नु रहेको छ । यस उद्देश्यलाई समाधान गर्न मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा अङ्गी रसको विकास कसरी भएको छ भन्ने प्रश्न निर्माण गरिएको छ । यसअघि भएका पूर्वकार्यहरूको अध्ययनबाट रसवादी कोणबाट अध्ययन गरिएको नपाइएकोले यस लेखमा पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यताको रससिद्धान्तलाई आधार मानेर यस नाटकको विश्लेषण गरिएको छ । भरतमुनिद्वारा प्रतिपादित र उनीपछिका आचार्यहरूबाट परिपोषित मान्यताका आधारमा स्थापित रसवादी चिन्तनलाई आधार मानी नाटकको विश्लेषण गरिएको छ । पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी गुणात्मक विधिको प्रयोगबाट अध्ययन गरिएको यस लेखमा मुकुन्द इन्दिरा नाटकको घटनावस्तुलाई अर्थप्रकृति र कार्यावस्थाका आधारमा अध्ययन गरी अङ्गी रसका रूपमा शृङ्गार रहेको निष्कर्षमा पुगिएको छ । साथै यस रसलाई रससामग्रीका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्द कुञ्ज : कार्यावस्था, अर्थप्रकृति, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव, स्थायी भाव, अङ्गी रस

परिचय

मुकुन्द इन्दिरा (१९९४) नाटकका रचयिता बालकृष्ण सम हुन् । उनी नेपाली नाटकमा अनुवाद परम्परा चलिरहेको समयमा फरक ढङ्गले नाटकको रचना गरी आधुनिकताको प्रवर्तन गर्ने नाटककार हुन् । उनले संस्कृत, हिन्दी, फारसी आदि भाषाबाट अनुवाद गर्ने परम्परा चलिरहेको समयमा मुटुको व्यथा जस्तो सामाजिक मौलिक नाटकको रचना गर्दै नेपाली नाट्य क्षेत्रमा आधुनिकता भित्र्याएकाले उनलाई

नेपाली नाटकको आधुनिक कालका प्रवर्तक मानिन्छ । उनले सामाजिक तथा ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित नाटकहरूको रचना गरेका छन् । उनका प्रकाशित नाटकहरूमा *मुटुको व्यथा* (१९८६), *ध्रुव* (१९८६), *मुकुन्द इन्दिरा* (१९९४), *प्रह्लाद* (१९९५), *अन्धवेग* (१९९६), *भक्तभानुभक्त* (२०००), *म* (२००२), *प्रेमपिण्ड* (२००९), *अमरसिंह* (२०१०), *भीमसेनको अन्त्य* (२०१२), *तलमाथि* (२०२३), *तानसेनको भरी* (२०२६), *अमित वासना* (२०२७), *स्वास्नीमान्छे* (२०३३), *मोतीराम* (२०३३), *ऊ मरेकी छैन* आदि हुन् । गद्य र पद्य दुवै लय ढाँचामा रहेका उनका नाटकहरू सुखान्तीय तथा दुःखान्तीय दुवै किसिमका छन् ।

पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले वाक्यं रसात्मकम् काव्यम् अर्थात् रसिलो वाक्य नै काव्य हो भनी काव्यको परिभाषा गरेका छन् । नाटक दृश्यकाव्य भएको हुँदा यो पनि रसमय हुन्छ । काव्य वा नाटक पढेपछि वा हेरेपछि पाठक वा दर्शकका मनमा पर्ने स्थायी प्रभाव रस हो । रस कुनै अनुभूति वा संवेदनाबाट हुने र आनन्दका रूपमा आस्वाद्य हुन्छ । रसले पाठक तथा दर्शकमा मानसिक प्रभाव पार्दछ । यो शब्द र अर्थद्वारा विभावादिको संयोजनबाट अभिव्यक्त भएर आस्वादित बन्ने गर्दछ । काव्य वा नाटकमा रसको विश्लेषण गर्दा अङ्ग अङ्गी सम्बन्धकम आधारमा गरिन्छ । नाटकमा प्रमुख रूपमा रहने अथवा मूल कथावस्तुसँग जोडिएर आउने रस अङ्गी रस हुन्छ । यो काव्य वा नाटकमा एउटा मात्र रहन्छ । यसले मुख्य कथावस्तुसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ । प्रस्तुत लेखमा समको *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकमा अङ्गी रसको विकास र परिपाक कसरी भएको छ भन्ने बारेमा विश्लेषण गरिएको छ ।

नाटक दृश्यकाव्य भएको हुँदा यसमा कुनै न कुनै रसको योजना गरिएको हुन्छ । *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकको घटना विकासमा पनि रस योजना पाइन्छ । यसर्थ यस लेखमा *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकमा अङ्गी रसको विकास कसरी भएको छ अर्थात् रसात्मकताले परिणति कसरी प्राप्त गरेको छ भन्ने जिज्ञासा समस्याका रूपमा रहेको छ । यस समस्याको प्राज्ञिक तथा प्रामाणिक समाधान गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य हो ।

साहित्यको पुनरावलोकन

बलकृष्ण समको *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकमा अङ्गी रसको विकास र परिपाक अवस्थाको निरूपण गर्नु नै प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ । अतः यहाँ प्रस्तुत समस्यामा केन्द्रित रहेर यस शीर्षकसँग सम्बन्ध

राख्ने समालोचनात्मक लेख रचना, पुस्तक तथा अप्रकाशित शोधकार्यलाई पूर्वसाहित्यका रूपमा लिई तिनको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

अमर कुमार प्रधान (२०३८) ले 'समका नाटकहरूको सङ्क्षिप्त पर्यावलोकन'मा समका सुखान्त नाटकहरूको विश्लेषण गरेका छन् । उनले समका सुखान्त नाटकहरूमध्ये *मुकुन्द इन्दिरा*लाई सबैभन्दा प्रसिद्ध नाटकका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । *मुकुन्द इन्दिरा*को नाटककीयता हाम्रै समाजको वरिपरि घटित हुने साथै पुरुष सत्ताका कारण दुःखान्तको अवस्थामा पुगिसेको नाटकमा आदर्श नारी इन्दिराको पतिव्रता धर्मका कारण सुखान्तमा पुगेर टुङ्गिएको भनी चर्चा गरेका छन् । उनले *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकलाई नेपाली समाजमा घटित हुने कुनै पनि पारिवारिक घटनाको प्रतिनिधित्व नाटकका रूपमा अर्थात् उन खोजेका छन् । कुनै पनि परिवारमा बिग्रेको सम्बन्धमा सुधार ल्याउनका लागि एउटी नारीले कस्तो भूमिका खेल्न सक्छे वा सच्चाइपनमा बसेकी नारीका कारण एउटा परिवारले कसरी आफ्नो सकारात्मक बाटो लिन्छ, भन्ने कुराको उदाहरण यस नाटकमा रहेको भन्ने विचार उनले राखेका छन् । उनले यस लेखमार्फत तत्कालीन समाजको विषयवस्तुलाई समले कलात्मकताका साथ प्रस्तुत गरेकाले प्रसिद्ध नाटक बन्न पुगेको तथा नाटकको विषयवस्तुको अन्त्यका कारण सुखान्तीय नाटक बन्न पुगेको भन्ने धारणा व्यक्त गरे पनि मुकुन्द र इन्दिरा बिचको सम्बन्ध तथा उसको बाबु लगायत परिवारका अन्य सदस्यहरूको मानसिक पीडा, भवदेव र मुकुन्द बिचमा भएका संवादका करण आएका मानसिक उतारचढाव, पतिलाई कुरेर बसेकी इन्दिराको अव्यक्त प्रेमभावसँग आउने मानसिक विक्षिप्तता र त्यसले पात्रका मनमा पार्न सक्ने प्रभाव आदि जस्ता कुराहरूलाई आधार मानेर रसवादी कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिने भए पनि यस कोणबाट भने विश्लेषण गरेको पाइँदैन ।

विजय मल्ल (२०३६) ले *नाटक एक चर्चा* पुस्तकमा *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकका बारेमा चर्चा गरेका छन् । उनले यस नाटकलाई नौलो आधुनिकताको युगारम्भ गर्ने नाटक भएको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले यस पुस्तकमा यही नाटकबाट नेपाली नाटकको नयाँ जग प्रारम्भ भएको, नेपाली नाटकले नयाँ कलेवरका साथ नयाँ भावाबोधको यात्रा आरम्भ गरेको भन्ने उल्लेख गरेका छन् । उनको यस भनाइबाट प्रस्तुत नाटकले नेपाली नट्यक्षेत्रमा चलिरहेको परम्परामा नै नयाँपन आउनुका साथै नाटकमा समेटिने विषयवस्तुमा व्यापकता आएको भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले यस नाटकमार्फत नाट्यक्षेत्रमा नयाँ विचारधाराको सुरुवात हुनका साथै पाठक तथा स्रष्टाहरूमा युगान्तकारी चेतनाका माध्यमबाट

नयाँपनको महसुस गराइदिएको विचार व्यक्त गरेका छन् । यस नाटकको चर्चा गर्दा नाटकमा प्रयोग भएको विषयवस्तु, परिवेश भाषाशैली तथा चरित्रगत विविधता आदिलाई आधार मानेका छन् । उनले यसको विषयवस्तुको चर्चा गरेका भए पनि रसवादी कोणबाट भने कुनै पनि परिचर्चा गरेका पाइँदैन ।

वासुदेव त्रिपाठी (२०२८) ले *विचरण* पत्रिकामा *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकलाई तत्कालीन समयको बहुचर्चित सामाजिक नाटकका रूपमा परिचय गराएका छन् । उनले यहाँ समले समाजमा घट्ने गरेको घटनालाई यथार्थरूपले यस कृतिमार्फत पाठकसमक्ष प्रस्तुत गरेका छन् भन्दै यस नाटकमा तत्कालीन पुरुष सत्ताका कारण महिलाहरू प्रताडीत बन्नु परेको तथापि सच्चाइ पक्ष वा नारीले नै विजय हासिल गरेको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनका सबै नाटकहरूमा द्वन्द्वात्मकता टड्कारो रूपमा देख्न सकिन्छ । यस नाटकमा पनि इन्दिरा आफ्नो पत्नीधर्म र आफ्नो ममताको लागि मुकुन्दसँग परस्पर भिडिँछन् र मुकुन्दलाई गलत सावित गरी आफ्नो पत्नीत्व धर्मको विजय गराउँछन् भनेका छन् । यहाँ त्रिपाठीले मुकुन्द इन्दिरा नाटकको विषयवस्तु तथा यसका पात्रहरूको प्रवृत्तिलाई आधार मानेर चर्चा गरेका छन् साथै उनले यस नाटकको चर्चा गर्दा नाटकका तत्त्वगत आधारलाई मुख्य रूपमा चर्चा गरेका छन् । यस नाटकमा मुकुन्द र इन्दिरा बिचको प्रेमभाव तथा मुकुन्दप्रतिको इन्दिराको त्याग, भवदेवको राष्ट्रप्रेम आदिलाई केवल सामाजिक घटनाका रूपमा मात्र अध्ययन गरिएको छ तर त्यतिमा मात्र सीमित नभई पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा स्थापित मान्यतामा आधारित रहेर रसका कोणबाट समेत अध्ययन गर्न सकिन्छ, तथापि यहाँ भने यस कोणबाट विश्लेषण गरिएको पाइँदैन ।

सरस्वती नेपाल (सन् १९९६) ले *बालकृष्ण सम र गोपाल प्रसाद रिमालका नाटकमा नारीपात्रको तुलना* अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा समका केही नाटकहरूको चर्चा गरेका छन् । प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा नै नेपालले *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकको विश्लेषण गर्दै यसमा प्रेमभाव अधिक रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनका अनुसार -“रूपनारायणको पुत्रप्रेम, भवदेवको मित्रप्रेम र इन्दिराको पतिप्रेमले राष्ट्रवादको शंखघोष गरेको हुनाले यस नाटकलाई प्रेम नाटक हो भन्न सकिन्छ” (पृ.१५०) । प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गारिक प्रेमभन्दा पनि भक्तिभावयुक्त प्रेम अधिक रहेको देख्न सकिन्छ । उनले यस नाटकमा रहेको भक्तिभावका कारण नाटक राष्ट्रियता तथा देशप्रेमयुक्त भावनाको एक उत्कृष्ट नमुना बन्न पुगेको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले प्रस्तुत नाटकका मुख्य पात्र, घटनाका आधारमा नाटकलाई सुखान्तक भनी उल्लेख गरेका छन् ।

देवीप्रसाद सुवेदी (२०६०)ले 'बालकृष्ण समका सुखान्त नाटकमा हास्यतत्त्व' शीर्षकको लेखमा मुकुन्द इन्दिरा नाटकको चर्चा गरेका छन्। उनका अनुसार - "मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा मुकुन्दको स्वरूप स्वदेशी संस्कृतिको निन्दक र विदेशी संस्कृतिको पूजक बनेको, तर उनको पारिवारिक सांस्कृतिक परिवेशचाहिं पूर्वीय वा नेपाली हुनाले दुवै संस्कृतिको मिश्रण भई असङ्गत रूपको भएको हुँदा त्यसबाट उत्पन्न हास्य सुखान्तताकै एक प्रमुख कारण बनेको छ" (पृ.४०)। यस लेखमा सुवेदीले नाटकको बारेमा पात्रगत चित्रणका साथै उनीहरूको तुलना गरेका छन् भने मूल पात्र मुकुन्दका विभिन्न क्रियाकलापहरू जो सुखान्तीयका साथ हास्यास्पद किसिमको बनाउन भूमिका खेलेका छन् तिनीहरूको उल्लेख गर्दै विश्लेषण समेत गरेका छन्। त्यसैगरी मुकुन्द आफ्नो संस्कृतिप्रतिभन्दा पनि विदेशी संस्कृतिप्रति भुकाव राख्ने किसिमको पात्रका रूपमा देखिँदा नाटकले दुःखान्तीय मोडतर्फ बाटो बनाएको भए पनि उसले आफ्नो परिवेश तथा पारिवारिक वातावरण भने भुल्न नसकेकाले दुवै संस्कृतिको मिश्रणका कारण नाटकमा सुखान्तीय हास्यतत्त्वको मिश्रण भएको कुरा व्यक्त गरेका छन्। यस लेखमा सुवेदीले मुकुन्दको चारित्रिक विशेषतालाई आधार मान्दै उनले गरेका विभिन्न क्रियाकलापहरूका कारण नाटकमा हास्य रस प्रकट भएको विचार व्यक्त गरेका छन्। चरित्रका कारण नाटक सुखान्तीय बन्नुका साथै हास्य गुण प्रस्तुत हुन पुगेकोतर्फ सङ्केत गरेको भए पनि उनले यहाँ रससिद्धान्त तथा रससामग्रीलाई आधार मानेर भने नाटकको विश्लेषण गरेको देखिँदैन।

नरहरि उपाध्याय गौतम (२०६९) ले *नाटक समालोचना भाग-१* पुस्तकको 'मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा मुकुन्द र इन्दिराको चरित्रचित्रण' शीर्षकको पाठमा यस नाटकका मुख्य पात्र मुकुन्द र इन्दिराको चारित्रिक विशेषताको चर्चा गरेका छन्। यस पाठमा नाटकका मुख्य पात्रहरू मुकुन्द र इन्दिरा रहेको र मुकुन्द सत्भन्दा पनि असत् प्रवृत्ति बढी भएका, पठित युवा भए पनि स्वदेश, आमाबुवा र पत्नी लाई भुल्ने तथा चरित्रहीन युवा युवतीको सङ्गतमा रमाउने किसिमको नैतिक चरित्र निन्दनीय भएको पात्रका रूपमा चित्रण गरेका छन् भने इन्दिरालाई पतिभक्ति र देशभक्तिको आदर्श भएकी, सत् पात्र, गतिहीन, सापेक्ष, अनुकूल, सत्पथगामिनी, बद्धपात्र साथै मञ्चीय पात्रका रूपमा चित्रण गरेका छन्। उनले इन्दिराले मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दै मुकुन्दलाई सत्मार्गमा हिँडाएको भन्ने तर्क प्रस्तुत गरेका छन्। गौतमले यस पाठमा नाटकको एक तत्त्व पात्रलाई आधार मानेर मुख्य पात्रहरू मुकुन्द र इन्दिराले नाटकमा निर्वाह गरेको भूमिकाका आधारमा असल तथा खराब प्रवृत्ति भएको पात्र भनी चर्चा गरेको देखिन्छ, यहाँ उनीहरूको

भूमिकाका कारण घटनाले यस्तो मोड लिएको हो भनी त्यसबाट निष्पादन हुने रसको बारेमा कथावस्तुसँग जोडेर चित्रण गर्न सकिने देखिन्छ। यसका साथै नाटकमा यी दुई मुख्य पात्रहरूले प्रदर्शन गर्ने विपरीत व्यवहारका कारण नै नाटकको घटना अझ औत्सुक्य बन्न सफल भएको र यस किसिमको प्रविधिका कारण नाटकमा दुई पात्रको भूमिका अझ प्रभावपूर्ण देखिएको भन्ने कुराको विश्लेषण यहाँ गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत नाटकलाई पात्रका क्रियाकलापको आधारमा रसवादी कोणबाट विश्लेषण गर्ने आधार हुँदाहुँदै पनि त्यस कोणबाट चर्चा परिचर्चा यहाँ भएको छैन।

उल्लिखित पूर्वसाहित्यहरूका आधारमा पूर्ववर्ती विश्लेषक तथा विद्वानहरूले *मुकुन्द र इन्दिरा* नाटकको विभिन्न कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइए पनि रस सिद्धान्तलाई नै आधार मानेर कुनै पनि विश्लेषण भएको पाइँदैन। अतः पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यतामा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तका रूपमा स्थापित रस सिद्धान्तको उपकरणका आधारमा *मुकुन्द र इन्दिरा* नाटकको अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ।

अध्ययन विधि

अध्ययन विधिलाई सामग्री सङ्कलन विधि र सैद्धान्तिक पर्याधार उपशीर्षकमा राखेर प्रस्तुत गरिएको छ। सामग्री सङ्कलन विधिअन्तर्गत अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्रीहरू कुन विधिबाट सङ्कलन गरिएको छ भन्ने बारेमा चर्चा गरिएको छ भने सैद्धान्तिक पर्याधारअन्तर्गत कुन आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ र समस्याको रूपमा उठाइएको प्रश्नको समाधान कसरी गरिएको छ भन्ने बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण विधि

प्रस्तुत लेखमा *मुकुन्द र इन्दिरा* नाटकको विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेको हुँदा यसमा आवश्यक सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट गरिएको छ। प्रस्तुत लेखको प्राथमिक स्रोत *मुकुन्द र इन्दिरा* नाटक हो भने उक्त नाटकसँग सम्बन्धित रहेर गरिएका शोधकार्य, विश्लेषण, समालोचनात्मक लेख, रचना तथा कृतिहरू द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा रहेका छन्। निगमनात्मक विधिको परिधिमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

मुकुन्द र इन्दिरा नाटकमा अङ्गी रसको विकास तथा परिपाक कसरी भएको छ भन्ने जिज्ञासाको समाधान गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ। त्यसका लागि पूर्वीय काव्यशास्त्रीय सिद्धान्तको रूपमा स्थापित रससिद्धान्तलाई मूल आधार बनाइएको छ। रससिद्धान्त आचार्य भरतद्वारा प्रतिपादित र उनीपछिका भट्टनायक, आनन्दवर्द्धन, अभिनव गुप्त, मम्मट, विश्वनाथ आदि आचार्यहरूबाट परिपोषित मान्यतामा आश्रित रहेको छ। रससिद्धान्तमा शृङ्गारादि रस तथा तिनका उपकरणको विवेचना गरिएको छ। रसहरू मुख्यतः शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, वीभत्स, अद्भूत, शान्त हुन्छन् भने तिनका उपकरणहरू विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव र स्थायी भावमा रति, हास, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, आश्चर्य र निर्वेद रहेका छन्।

काव्यमा रसयोजनाको विश्लेषण गर्दा घटनालाई कार्यावस्था र अर्थप्रकृतिका आधारमा गर्नु आवश्यक हुन्छ। प्रबन्ध कृतिमा रसको योजना गर्दा कथानक, चरित्र र परिवेश महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रहेका हुन्छन्। सामान्यतः कथानकले रसका आलम्बन विभावलाई प्रस्तुत्याउँछ भने परिवेशले पनि कथानकको अङ्गका रूपमा उद्दीपन विभावलाई प्रस्तुत्याउँछ र चरित्रका कार्यव्यापारले अनुभाव र व्यभिचारी भावलाई प्रस्तुत्याउँछन्। प्रबन्ध कृतिमा रस निष्पत्तिका महत्त्वपूर्ण संरचक घटक वस्तु वा कथानक र नेता वा चरित्र हुन् भन्ने प्रस्ट हुन्छ र रसको विश्लेषण पनि यिनै तत्त्वका आधारमा गर्नु पर्दछ। कथानक, चरित्र र परिवेश योजना प्रभावकारी बन्न सकेन भने रसको परिपाक प्राप्त गर्दैन त्यस अवस्थामा भावाभास, रसाभास तथा भावावस्था आदि मात्र पनि रहन सक्छ। कुनै पनि रस तथा सञ्चारी भावको अनुचित ढङ्गले वर्णन गरिएमा रसाभास वा भावाभास हुन्छ भने कुनै भावको अनौचित्य तरिकाले रस भावको उद्बोधन भएमा रसाभास र भावाभास हुन्छ।

नतिजा र छलफल

मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा अङ्गी रसको विकास

मुकुन्द इन्दिरा नाटक नेपाली नाट्य क्षेत्रमामा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित उत्कृष्ट कृतिमा रूपमा रहेको छ। प्रस्तुत नाटकमा पाटन, काठमाडौँ तथा कलकत्ताका दृश्यहरू रहेका छन्। नाटकमा प्रतिनिधि परिवारकाका रूपमा पाटनस्थित रूपनारायण श्रेष्ठको परिवारलाई प्रस्तुत गर्दै तत्कालीन नेपाली

मध्यमवर्गीय समाजमा रहेको अवस्थालाई उजागर गरिएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा रहेको धार्मिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक आस्थालाई नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । उच्च शिक्षाको खोजीमा खासगरी नेपाल बाहिर भारतका विभिन्नक स्थानमा जानुपर्ने र त्यसरी घर छोडेर गएका युवा पुस्ताले आफ्नो घरपरिवार संस्कार, रीतिरिवाज आदिलाई बिर्सेर पश्चिमा संस्कारलाई अँगाल्ने तथा घरप्रतिको चासो जिम्मेवारी बिर्सने गरेको प्रसङ्गलाई मुकुन्दमार्फत कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने धर्मसंस्कृतिका बारेमा मुकुन्दको परिवार, समाज तथा इन्दिरामार्फत सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत नाटकमा मुकुन्दका पिता रूपनारायण र भवदेव आफ्नो घरको बैठक कोठामा बसेर गफ गरिरहेको प्रसङ्गबाट सुरुवात भएको देखिन्छ ।

उनीहरू बिचमा पढ्नका लागि कलकत्ता पुगेको मुकुन्दले यताबाट जति पत्र लेखे पनि त्यसको प्रतिउत्तर नपठाएको र भर्खर यौवन अवस्थामा प्रवेश गरेकी आफ्नी पत्नी इन्दिरालाई समेत कुनै खोजी नगरेको तर इन्दिरा भने यहाँ मुकुन्दको लागि पतिभक्तिप्रति दृढ रहेर दिनरात तस्बिर हेरेर बस्ने गरेको भन्दै भवदेवसमक्ष पीडा व्यक्त गरेको छ । उक्त कुरा सुनिसकेपछि भवदेवले भोलि नै कलकत्ता गएर मुकुन्दलाई फिर्ता ल्याउने बताउँदै अर्को दिन पुनाचालाई साथमा लिएर कलकत्ता गएको देखिन्छ । कलकत्तामा भने भेट भइसकेपछि कुलत र विदेशी संस्कारमा लागेको मुकुन्दले कुनै पनि हालतमा आफू घर नफर्कने र इन्दिरा अर्केकी भइसकेकी भन्ने शङ्का व्यक्त गर्दा भवदेवले जसरी पनि घर फर्कनका लागि गरेको आग्रहमा इन्दिराको सतीत्व परीक्षण गर्ने र उक्त परीक्षामा आफूले सफलता हासिल गर्ने विश्वास व्यक्त गर्दै आफूले गरेको शङ्काप्रति सफलता हासिल गरे पुनः कलकत्ता फर्कने सर्तमा घर फर्कन तयार भएको देखिन्छ ।

घर फर्केपछि भवदेव पुनाचा र मुकुन्दले आफूहरू पाटन फर्केको भनेर कसैलाई बताउँदैनन् भने भवदेव आफ्नो कामले त्यतैबाट पाल्पा फर्केको व्यहोराको पत्र पठाउँछन् । मुकुन्दले इन्दिराको सतीत्व परीक्षणको लागि विभिन्न प्रयासहरू गर्दछ तर ऊ सफल हुन सक्दैन । अन्त्यमा इन्दिराको कोठामा जबरजस्ती प्रवेश गरेको उसलाई इन्दिराले खुकुरी प्रहार गरी घाइते बनाएपछि भवदेवले सबै कुरा स्पष्ट पाउँदै इन्दिरालाई उसको वास्तविक पति मुकुन्द सोही खुकुरी प्रहार गरिएको व्यक्ति भएको बताउँछन् । सबै कुरा थाहा पाएपछि मुर्छित अवस्थामा पुगेकी इन्दिरा केही समयपछि होसमा आउँछिन् भने मुकुन्दलाई पनि खासै ठुलो चोट लागेको हुँदैन । यतिकैमा उनीहरू बिच भएको मिलनसँगै घटना समाप्त भएको छ

। यसबाट प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रस अङ्गी रसका रूपमा रहेको देखिन्छ । यहाँ कार्यावस्था र अर्थप्रकृतिका आधारमा प्रस्तुत नाटकको अङ्गी रसको विकास अवस्थाको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

कार्यावस्थाका आधारमा घटनाको विश्लेषण

पूर्वीय नाट्यशास्त्रीय मान्यताअनुसार नाटकको कार्यवस्थाअन्तर्गत आरम्भ, यत्न, प्राप्याशा, नियताप्ति र फलागमको अध्ययन गरिन्छ । यहाँ प्रस्तुत *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकको घटनाविकासको अवस्थालाई आधार मानेर यिनै पक्षहरूको चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रहरू मुकुन्द र इन्दिरा रहेका छन् । उनीहरू बिचको प्रेमलाई मुख्य कथावस्तु बनाइएको यस नाटकमा मूलतः अध्ययनका लागि कलकत्ता गएको मुकुन्दको यादमा पाटनस्थित आफ्नै घरमा तडिपएर बसेकी इन्दिराको अवस्थाको वर्णनसँगै घटनाको आरम्भ भएको छ । नाटकको अन्त्यमा उनीहरू बिचमा मिलनको अवस्थसँगै रस परिपाकको अवस्थामा पुगेको देखिएकाले नाटकको घटनाको आरम्भ यससँगै भएको मान्न सकिन्छ । नाटकको पहिलो अङ्कमा नै भवदेव र रूपनारायण बिचमा मुकुन्द पढ्न कलकत्ता पुगेको, त्यहीँको रहनसनमा भुलेर घर तथा इन्दिराको समेत खोजी नगरेकाले रूपनारायणले भनदेवलाई खोज्न जान आग्रह गरेको देखिन्छ ।

रूप -तपाईंलाई थाहा नै छैन, बी. ए. पास भएपछि उसले पढ्न छोडिसक्यो, यो निश्चय छ यताउता भरेको भुत्ला जस्तै हावाका भुमरीमा बरालिएर हिंडिरहेछ रे, यहाँ नफर्किने भन्छ रे । ...मेरो छोरोले बरू कोदालो चलाएर भिकेको पसिनाले यहाँ कान्छीऔँलाको नडजत्रो जमीनलाई मलिलो पारेको भए पनि सुखसित आँखा चिम्लिन पाउँथे । (पृ. ६)

माथिको संवाद भवदेव र रूपनारायण बिचमा छोरोले घर बिसेको तर इन्दिरा भने सधैं मुकुन्दको यादमा बस्ने गरेकाले मुकुन्दलाई कसरी घर फर्काउन सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा आएको हो । यसपछि मुकुन्दलाई फर्काउनका लागि भवदेव तयार भएर कलकत्ता गएको हुँदा प्रस्तुत नाटकको मुख्य घटनाको आरम्भ यहीँबाट भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत नाटकमा मुकुन्दले इन्दिरा तथा परिवारलाई भुलेर कलकत्तामा हराएको अवस्थामा आफूसँग भएको पुराको तस्वीर हेर्दै एक दिन अवश्य भेट हुनेछ भनी बसेको देखिन्छ । भवदेवले दिन कसरी काटिरहेकी छ्यौ भनी प्रश्न गर्दा “के र, हाहामै दिन बित्छ । सोभै छ, सूर्यको बाटो आफूचाहिँ यताउति

अनेक काममा घुम्दा ढीलो हुन्छ, सधैंभरि कति फुर्सद मिल्दैन” (पृ. १०) भनी उत्तर दिएकी छन् । सोही क्रममा भवदेवले मुकुन्दलाई भेट्न कलकत्ता जान्छौ भनी प्रश्न गर्दा “पाए जान्थे उहाँ आफैँ” (पृ.१२) भन्ने उत्तर दिएको देखिन्छ । त्यस्तै उसले रामायण पढेर, भगवानसँग भेट्ने प्रार्थना गरेको देखिन्छ । उल्लिखित प्रसङ्गबाट भवदेवलाई कलकत्ता जानका लागि तयार बनाउन इन्दिराले व्यक्त गरेका विचार तथा भवदेव पनि उनीहरूको मिलनलाई सार्थक बनाउन अघि बढेको प्रसङ्गबाट नाटकमा यत्नावस्तालाई प्रस्ट पारेको छ । यस्ता घटनाहरू नाटकमा यत्नावस्थाअन्तर्गत पर्दछन् ।

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्र रूपमा रहेकी इन्दिराले मुकुन्दसँग जीवनमा पुनः मिलन हुने आशा राखेर सधैं कोठामा उसको आकृति मात्र देखिने तस्बिर हेरिरहनु, एक दिन अवश्य फर्केर आउँछन् भन्ने आत्मविश्वासका साथ बस्नु, छद्मरूपी मुकुन्दले आफू मुकुन्दको कलकत्तामा सँगै बस्ने साथी रहेको र ऊ त्यहाँ पश्चिमा संस्कृतिमा भुलेर घर परिवार तथा इन्दिरालाई बिर्सिसकेकोले उसको मायामा नअल्भिन आग्रह गर्दा इन्दिराले आफ्नो पति त्यस्तो हुन नसक्ने भन्दै प्रतिरोध गर्नु, गलत समाचार आफूलाई नसुनाउन आग्रह गरेको आदिजस्ता घटनाहरू प्रस्तुत नाटकमा प्राप्याशाअन्तर्गत पर्दछन् ।

इन्दिरा - (भयालमा बसी रामायणबाट मुकुन्दको तसवीर भिकेर)

‘तपाईंलाई सञ्चै छ ?’ यो सोधिपठाउने

‘यहाँ मलाई सञ्चै छ’ कि यो भनिपठाउने ?

(....) एउटा नाम नै मेरो लाख सन्देशतुल्य छ,

छ यही नाममा शक्ति हिन्दूस्तान डुबाउने,

नेत्र छन् व्यर्थ लाखोटै चिठी ? -बेला अमूल्य ती

(....) त्यसैले छैन संचार मेरो भनिपठाउने

तिम्रो संचार नै मै हुँ, मेरो संसार नै तिम्री ! (पृ. १४)

प्रस्तुत उद्धरणमा इन्दिराले पढ्नका लागि कलकत्ता गएको आफ्नो पति मुकुन्दले कुनै खबर नपठाए पनि ऊ एकदिन फर्केर आउने विश्वास देखाएकी छिन् । सोही क्रममा उल्लिखित उद्धरण आएको देखिन्छ । यसमा इन्दिराले आफू सञ्चै रहेको तथा मुकुन्द पनि आराम रहेको कामना गर्नु, आफ्नो सबै

कुरा मुकुन्द भएकोले एक दिन अवश्य भेट हुने विश्वास राख्नु जस्ता कुराले यसलाई प्राप्त्याशा बनाएको देखिन्छ ।

इन्दिरा- श्रृङ्गार पति मात्र हो,

गहना र लुगा लाई गधा गाई हुने भए

पवित्र प्रेमको अड्डा पैसामा मात्र जम्दथ्यो,

खालि पिर्ती पिई बाँच्ने गरीब सब तापले

मर्थे भतभती, अर्कै हुन्थ्यो यो दुनियाँ,

(....)आफ्नो खसमको प्रेम खारिएर नहोस् सुन,

कुँदिएर नहोस् हीरा बुनिई फरिया नहोस्,

यो जङ्गली अवस्थामै पछिसम्म रहिरहोस् । (पृ. ५७)

उल्लिखित उद्धरणमा इन्दिराले आफ्नो प्रेम अमर रहेकाले जतिसुकै फरक देखाउन खोजे पनि आफ्नो मिलन अवश्य हुने विचार व्यक्त गरेकी छन् । आफ्नो पति मुकुन्द कुनै पनि हालतमा फर्केर आउने र आफूलाई नबिर्सने भाव प्रस्तुत भएकाले यो प्राप्त्याशाको अवस्था हो ।

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रहरू मुकुन्द र इन्दिरा बिचको प्रेममा मिलनको अवस्थासम्म आइपुग्दा अनेक बिघ्नबाधाहरू हटेर नाटकमा नियताप्तिको अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ । प्रस्तुत नाटकमा छद्मरूपी उसको साथी बनेर विभिन्न गलत सन्देश इन्दिरासमक्ष पुऱ्याए पनि इन्दिराको व्यवहारका कारण ऊ सफल भएको देखिँदैन । भवदेवसँग गरेको बाचाका कारण अब अन्तिम प्रयास गर्ने भन्दै अन्तिम अड्कमा इन्दिराको कोठामा पसेको मुकुन्दमाथि इन्दिराले खुकुरी प्रहार गरेकी छे । त्यस घटनालाई नजिकबाट हेरिरहेका पुनाचा र भवदेवले सबै कुरा बताएर ऊ वास्तविक मुकुन्द भएको बताएपछिको घटना नियताप्तिको अवस्था हो । त्यहाँ मुकुन्दका बाबु, आमा, बेहोसीको अवस्थाबाट होसमा आएकी इन्दिराले वास्तविक घटना थाहा पाएपछि उनीहरू बिच मिलनको अवस्था स्पष्ट देखिएकाले यी घटना नियताप्ति अन्तर्गत पर्दछन् ।

भवदेव -(नेपथ्यमा) हो है तिम्रो मुकुन्द त्यो,

इन्दिरा, इन्दिरा मर्ला खुकुरी खोस् भट्ट नै ।

मुकुन्द -सारा मुकुन्दका पाप मेरै हुन्, म मुकुन्द हुँ ।

तिम्रो जाँच गरी थाकेँ, जति प्रश्न गरेँ उति

तिम्रो उत्तरले भन् भन् बढायो प्रश्नको गति

(....) मर्न आएँ यही पुण्यभूमिमा छ्यौ तिमी जहाँ-

यो कोठामा, त्यसै विगयो उपा बन्दोवस्त यहाँ पनि

घातकी छैन जस्तो छ यो घाउ, मर्न पाइनेँ ।

क्षमा ! म कसरी मागूँ तिमी दिन्छौ कसो गरी ? (पृ. ११८-११९)

उल्लिखित उद्धरणहरूबाट प्रस्तुत नाटकको घटनाविकासमा मुकुन्द र इन्दिरा बिचको मिलन हुने निश्चित भएको देखिन्छ । यसर्थ नाटकका यो प्रसङ्ग नियतापितान्तर्गत पर्दछ ।

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रका रूपमा रहेका इन्दिरा र मुकुन्द बिचको संयोगमा विभिन्न बाधाहरू आए पनि अन्त्यमा उनीहरू बिच मिलन भएको देखिन्छ । यसर्थ घटनाविकासलाई हेर्दा प्रस्तुत नाटकमा फलागमको अवस्था स्पष्टसँग देखा परेको छ । नाटकमा मुकुन्दलाई खुकुरी प्रहार गरेपछि भवदेवबाट सबै कुरा थाहा पाएर बेहोस भएकी इन्दिराको केही समयपछि होस खुलेको छ । त्यसपछिका घटनाहरू फलागमअन्तर्गत आएका छन् । अर्थात् प्रस्तुत नाटकमा नियतापित लगत्तै फलागमको अवस्था देखा परेको छ ।

इन्दिरा - लौ उसो भए

पुलतीका पखेटा भैँ भएर दुईतर्फका

अब हामी सँगै हिँड्ने कैले पनि नछुट्टिने

है त ?

मुकुन्द - हुन्छ, दुवैलाई मृत्युले पनि एउटै

सम्भोस् आयु सँगै जोडोस् दुवैको अनिमात्र त्यो

लिन आओस् यहाँ हामी बिहा सम्भ्री दुवैजना
 सोलाको शुद्ध जग्गेमा हाँस्तै बाजाहरूसित
 जाओँला साथमा । बाँकी उत्रेका यी सुखी दिन
 बिताओँला दुवै आत्मा टँसाई
 (...) गीत गाओँला देशको सुरमा संगै
 है, है ? (पृ. १२४-१२५)

उल्लिखित संवादमा मुकुन्द र इन्दिराको मिलनपछि अर्को जन्ममा पनि संगै हुने प्रण गरेको देखिन्छ । यसअघि जस्तोसुकै भए पनि अब यो सम्बन्ध नटुट्ने भन्दै उनीहरू बिच संवाद भएकाले यसमा शृङ्गार रस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिएको छ । यसर्थ माथिको उद्धरण नाटकको फलागमको अवस्था हो ।

अर्थप्रकृतिका आधारमा घटनाको विश्लेषण

नाटकमा अर्थप्रकृतिको अध्ययन गर्दा नाट्यवस्तुका बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी, र कार्यको अध्ययन गरिन्छ । प्रस्तुत नाटकको घटनालाई अध्ययन गरेर यहाँ तिनै पक्षहरूको चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत नाटकमा इन्दिराले आफ्नो पति मुकुन्दको प्रेम प्रापत गर्नका लागि सधैं प्रयत्नरत रहेको प्रसङ्ग नाट्यबीजका रूपमा रहेको देखिन्छ । मुकुन्द अध्ययनका लागि कलकत्ता गएपछि घर परिवार तथा इन्दिरालाई बिर्सेको देखिन्छ । त्यसकै कारण इन्दिराले आफ्नो पतिसँगको संयोगको अपेक्षा गरेर बस्नु नै नाट्यबीजका रूपमा रहेको छ ।

भव -उडेको यो कहाँको तसवीर नि ?

रूप -भो, भो, मुकुन्दको होला, त्यसै राखिदिनोस् त्यही;

यो चाहिँ ऊ सधैं हामीहरूसित लुकाउँछे ।

भव -(राखेर)

केही आकारले मान्छे हो कि शंका छ, त्यत्ति हो,

नत्र कागत हो खालि अथवा तसवीर हो,

पहाडको कसैले त चिन्नै पनि सकोइन ।

रूप -परन्तु इन्दिरा आफ्नो मुकुन्द यसमा सफा

देख्ती हो । (पृ.९-१०)

माथि भवदेव र रूपनारायणका संवादमार्फत इन्दिरा मुकुन्दसँग मिलनको पर्खाइमा रहेको स्पष्ट भएको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकको पहिलो अङ्कको दृश्य २ बाट नाट्यबीज आरम्भ भएको देखिन्छ ।

मुख्य घटना अघि बढ्ने अवस्था बिन्दु भएकाले प्रस्तुत नाटकमा पहिलो अङ्कबाटै बिन्दुको अवस्था देखिएको छ । जब भवदेव र रूपनारायणको बिचमा इन्दिराको अवस्थाको चर्चा हुन्छ त्यसपछि भवदेव मुकुन्दलाई लिन कलकत्ता जान तयार भएका छन् । यसबाट बिन्दुको आरम्भ भएको छ । त्यसपछि हरिसन रोडस्थित एउटा कोठामा भेट भएपछि भवदेवले विभिन्न प्रयत्न गरेर मुकुन्दलाई सर्तसहित घर फर्काउन सफल भएका छन् । यसैबाट नाटकको अन्त्यमा मुकुन्द र इन्दिरा बिचको मिलन भएका कारण प्रस्तुत घटना बिन्दुअन्तर्गत पर्दछन् ।

भव - तिम्रो आत्मा स्वतन्त्रै छ, यहाँ पनि उहाँ पनि

भने आउ यहाँ, बिन्ति, हात जोड्छु, शरीर यो

तिम्रो अधीनमा छैन, यो हो नेपालको धन

नाक बान्धवको, इष्टमित्रको कान, बाबुको

शवास, प्रशवास आमाको, अङ्ग-प्रत्यङ्ग देशको,

(....) तातो जल्दो कराहीमा उसलाई भुटी सधैं

यो आफू जिउँदै भाग्ने हक के छ शरीरको ? (पृ. २९-३०)

उल्लिखित उद्धरणले नाटकको मूल घटनालाई अघि बढाउने प्रशस्त आधार प्रस्तुत गरेको छ । यिनै घटनाहरू विकसित हुँदै पछि मुकुन्द र इन्दिरा बिचमा मिलनको अवस्था सिर्जना भएको छ । यसर्थ उल्लिखित उद्धरण नाटकमा बिन्दुअन्तर्गत पर्दछ ।

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रहरू मुकुन्द र इन्दिराको प्रेमलाई संयोगको अवस्थासम्म पुऱ्याउने क्रममा विभिन्न सहायक प्रसङ्गहरू आएका छन् । तिनीहरू पताकाअन्तर्गतका घटना हुन् । मुकुन्दले इन्दिरासमक्ष आफ्नो छद्मरूप प्रस्तुत गर्दै आफू मुकुन्दको साथी भएको तथा उसले घरपरिवारलाई बिसेकोले अब उसको सम्भनामा नअल्भन र आफूसँग विवाह गर्नका लागि प्रस्ताव गरेको देखिन्छ । उसले आफ्नो छद्मरूपमा गरेका क्रियाकलापहरू प्रस्तुत नाटकमा पताकाअन्तर्गत पर्दछन् ।

मुकुन्द - को भनूँ, प्यारीहरू धेरै थिए उहाँ,

एक रणडी थिई, फेरि उनमा पनि मुख्य त,

हेछ्छ्यौ ?

(सबै खल्लीमा खोजेर बल्ल पाएजस्तो गरी)

हेर, यही हो लौ । (इन्दिरालाई पोष्टिकार्ड दिन्छ)

मुकुन्द - जे होस् अब खुला हुन्छ, कतिसम्म मिचूँ मुटु !

(एकैछिन थामिएर)

तिमी हौ इन्दिरा, देवी मेरो हृदय-मन्दिर-

भित्रकी, म तिमिलाई पाए गर्छु बिहा अरू

(...) म मर्छु विष खाएर हुन्न भन्छ्यौ भने तिमि,

बोल, बोल म आशाको पाशमा मस्किँदै गएँ । (पृ. ९१-९२)

माथिको उद्धरणमा आएको सहायक प्रसङ्गले इन्दिरा र मुकुन्द बिचको प्रेममा बाधा उत्पन्न गराउला कि भन्ने शङ्का उत्पन्न गरेका छन् । यद्यपि नाटकमा इन्दिराले देखाएको चरित्रले उक्त बाधालाई सहजै हटाएको छ । यस्ता प्रासङ्गिक घटनाहरूले नाटकमा फलागमका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यसर्थ नाटकमा आएका यस्ता प्रासङ्गिक घटनाहरू पताका बानेर आएका छन् ।

प्रस्तुत नाटकमा वियोगको दिशातर्फ उन्मुख मुकुन्द र इन्दिराको सम्बन्धलाई संयोगान्त बनाउन आएका विभिन्न प्रासङ्गिक घटनाहरू प्रकरीअन्तर्गत पर्दछन् । मुकुन्दलाई लिन कलकत्ता पुगेका भवदेव र

पुनाचाले मुकुन्दलाई त्यहाँ नभेटेको भन्दै बेखबर बनेका समयमा एक दिन बाटोमा विमानले देखेपछि रूपनारायणले बोलाएर त्यहाँको घटनाका बारेमा सोधेको प्रसङ्ग प्रकरी अन्तर्गत पर्दछ । रूपनारायणले भवदेव खोई भनी प्रश्न गर्दा पुनाचाले “ट बाज्या कलकट्टा जानुभो, उटाबाट पात्पा जानुभो; अनि कटा गयो कटा” (पृ.१०९) भनी उत्तर दिएको छ । त्यस्तै कलकत्तामा मुकुन्दलाई भेटिस् भनेर गरेको प्रश्नमा “भेटें ऊ ट उहीं -यहाँ छैन ।” (पृ.१०९) भनी उत्तर दिएको देखिन्छ । प्रस्तुत नाटकमा मुकुन्द काठमाडौं आएको कुरा छल्लन खोज्दा पुनाचाले एउटै प्रश्नको फरक फरक उत्तर दिएको देखिन्छ । यहाँ पुनाचालाई गरेको प्रश्नमा फरक फरक उत्तर दिएपछि रूपनारायण रिसाएको समेत देखिन्छ । उसले गरेको कार्यबाट मुकुन्द काठमाडौं आएको खबर बाहिर आउनबाट जोगिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा आएका यस्ता प्रासङ्गिक घटनाहरूले मुकुन्द इन्दिरा बिचको मिलनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेकाले त्यस्ता घटनाहरूलाई प्रकरीअन्तर्गत राख्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत नाटकमा मुकुन्द र इन्दिरा बिचको मिलनमा जे जस्ता क्रियाकलापहरू सम्पन्न भएका छन् तिनीहरू घटनाविकासको कार्यअन्तर्गत पर्दछन् । कलकत्ता पढ्न गएको मुकुन्दले घरलाई बिसेर पत्र तथा खबर नपठाउँदा पनि कलिलै उमेरमा विवाह भएकी इन्दिरा एक दिन मुकुन्द पर्केर आउने विश्वासमा बस्नु, इन्दिराको अवस्था देखेर रूपनारायणले भवदेवलाई मुकुन्दलाई लिएर आउन कलकत्ता पठाउनु, सर्त राखेर मुकुन्द काठमाडौं आउनु, इन्दिराको सतीत्व परीक्षणका लागि मुकुन्दले विभिन्न कार्य गर्दा पनि ऊ सफल नहुन र अन्त्यमा मिलनको अवस्था आउनु आदिजस्ता घटनाहरू प्रस्तुत नाटकका कार्यअन्तर्गत पर्दछन् ।

अङ्गी रसका विभावादि सामग्री

प्रस्तुत नाटकको मुख्य घटनाका आधारमा अङ्गी रसका रूपमा शृङ्गार रहेको देखिन्छ । यही शृङ्गार रसलाई रससामग्रीका आधारमा यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

विभाव

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रहरू मुकुन्द र इन्दिरा रहेका छन् । नाटकको मुख्य घटनालाई हेर्दा अन्त्यमा मुकुन्द र इन्दिराको मिलन भएको देखिएकाले अङ्गी रस शृङ्गार रहेको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रसको विभावअन्तर्गत मुकुन्द र इन्दिरा रहेका छन् । यसमध्ये पनि मुकुन्द विषय तथा

इन्दिरा आश्रय बनेका देखिन्छन् । त्यस्तै शृङ्गार रसको उद्दीपन विभाव बनेर इन्दिराका विभिन्न क्रियाकलापहरू आएका छन् । उसलाई छद्मरूपी मुकुन्दले विभिन्न प्रलोभन देखाउँदा पनि आफ्नो व्यवहार, विचारमा कुनै परिवर्तन ल्याएकी छैन । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा इन्दिराका विचार, क्रियाकलाप तथा व्यवहारहरू शृङ्गार रसका उद्दीपन विभाव बनेर आएका देखिन्छन् ।

अनुभाव

प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रसका अनुभाव बनेर मुकुन्द र इन्दिराका आङ्गिक, वाचिक र सात्त्विक भावहरू आएका छन् । मुकुन्दको अनुहारसम्म स्पष्ट नचिनिने फुस्रो तस्बिर हेरेर इन्दिरा खुसी हुनु, प्रेमको अनुभूत गर्नु, छद्मभेषी मुकुन्दले आफू मुकुन्दको साथी भएको भन्दै उसका बारेमा गलत सन्देश दिँदा त्यसको विरोध गर्नु, मुकुन्द नफर्कने भन्दै आफूसँग विवाह गर्न प्रस्ताव राख्दा त्यसको प्रतिरोध गर्नु र अन्त्यमा उक्त छद्मभेषी व्यक्ति नै आफ्नो पति भएको थाहा पाएपछि खुसी व्यक्त गर्नु जस्ता चेष्टाहरू प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रसका अनुभाव बनेर आएका छन् ।

इन्दिरा -(भ्यालमा बसी रामायणबाट मुकुन्दको तसवीर भिकेर)

‘तपाईंलाई सञ्चै छ ?’ के यो सोधी पठाउने,

‘यहाँ मलाई सञ्चै छ’ कि यो भनिपठाउने ?

केही लेखी पठाऊँ, या खालि यो मुखले कुरा,

कि दुवै बाद, के संचार पठाउने ? (पृ. १४)

प्रस्तुत उद्धरणमा मुकुन्दको तस्बिर एकलै हेरेर खुसी हुँदै मनमनै संवाद गरिरहेकी इन्दिरामा सात्त्विक अनुभाव प्रस्तुत भएको छ ।

मुकुन्द -लुगाले सब गर्दछ,

शृङ्गार गहना नै हो ।

इन्दिरा -शृङ्गार पति मात्र हो,

गहना र लुगा लाई गधा गाई हुने भए

पवित्र प्रेमको अड्डा पैसामा मात्र जम्थ्यो, (पृ. ५७)

प्रस्तुत संवादमा मुकुन्दले नारीको गहना शृङ्गार भएकाले पतिको यादमा फुस्रो भएर नबस्न भनी गरेको आग्रहमा आफ्नो पतिवाहेक नारीको शृङ्गार अरू कोही हुन नसक्ने भन्दै प्रतिउत्तर दिएको देखिन्छ । यसमा वाचिक अनुभाव आएको देखिन्छ ।

इन्दिरा -ओहो जुनकीरीहरू तल

तारा भइरहेका छन् बगैँचाभरि, हो, अब

तारामाथि पुग्यो हामी नीलो वैकुण्ठमसँगै;

चन्द्रमा विष्णु हुन्, हाम्रो कोठा उड्ने विमन हो ।

विपना हो भने आजै मेरो रहर पूर्ण भो,

सपना हो भने फेरि नब्यूझूँ यसबाट म !

(आएर बसी मुकुन्दको कपाल मुसार्दछे) (पृ. १२४)

प्रस्तुत उद्धरण इन्दिराले आफ्नो पति मुकुन्दसवग भेट गरिसकेपछि खुसी महसुस गर्दै बोलेको संवाद हो । यसमा अङ्गिक, वाचिक तथा सात्त्विक अनुभाव प्रस्तुत भएको छ ।

व्यभिचारी भाव

प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रसको व्यभिचारी भाव बनेर निर्वेद, जडता, विबोध, अपस्मार, हर्ष जस्ता व्यभिचारी भावहरू आएका छन् । मुकुन्दको स्मरणमा चिन्ता, ग्लानि जस्ता व्यभिचारी भावहरू पनि इन्दिरामा आएका छन् ।

इन्दिरा -के उहाँलाई मेरो माया अलिकति पनि छैन

मुकुन्द -दया होला, माया छ त म भन्दिन,

भुटो कुरा । (पृ. ५८)

प्रस्तुत संवादमा इन्दिराले मुकुन्दको आफूप्रतिको माया रहे नरहेको भनी छद्मभेषी मुकुन्दलाई सोधेको देखिन्छ । यहाँ चिन्ता तथा ग्लानि व्यभिचारी भाव देखा परेको छ ।

त्यसैगरी नाटकको अन्त्यमा जब आफूलाई छल गरिरहेको व्यक्ति आफ्नै पति मुकुन्द भएको भनी थाहा पाएपछि खुकुरी हान्नु हुँदैनथ्यो भनी महसुस गर्दा निर्वेद तथा जडता, आफ्नो पतिलाई खुकुरी प्रहार गरेको थाहा पाएपछि बेहोसी अवस्थामा पुगेकी उसमा पुनः होस खुलेको अवस्थामा विबोध तथा हर्षजस्ता व्यभिचारी भावहरू देखा परेका छन् ।

यसर्थ समग्रमा हेर्दा प्रस्तुत नाटकमा निर्वेद, जडता, विबोध, हर्ष, अपस्मार, चिन्ता, ग्लानि भावहरू शृङ्गार रसका व्यभिचारी भाव बनेर आएका छन् ।

स्थायी भाव

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रहरू मुकुन्द र इन्दिरा हुन् । उनीहरू सानै उमेरमा विवाह भइसकेका मध्यम वर्गीय पात्रका रूपमा रहेका छन् । अध्ययनका क्रममा मुकुन्द कलकत्ता पुगेको छ । त्यहाँको बसाइका क्रममा केही समयदेखि घरपरिवारका सदस्यहरूबाट टाढिन थालेको कुरा भवदेव र मुकुन्दका बाबु रूपनारायणको संवादबाट स्पष्ट भएको छ । त्यस्तै भवदेवले इन्दिरामार्फत पनि उक्त कुरा बुझेको देखिन्छ । त्यस क्रममा भवदेवको प्रयत्नले पश्चिमी संस्कृति र कुलतमा फसेको मुकुन्दलाई नेपाल फिर्ता ल्याएको देखिन्छ । नेपाल आएपछि मुकुन्दले छद्म रूपमा इन्दिरालाई पटकपटक विभिन्न ढङ्गबाट परीक्षण गरेको देखिन्छ । त्यसमा मुकुन्द असफल भएको तथा इन्दिराले आफ्नो इमान्दारिताको फाइदा लिन लागेको भन्दै मुकुन्दमाथि खुकुरी प्रहार गरेपछि उक्त व्यक्ति वास्तविक मुकुन्द भएको कुरा खुल्दछ । त्यसपछि उनीहरू विचमा संयोगको अवस्था देखिएको छ । यसर्थ मुख्य पात्रहरूका साथमा नाटकको सुरुवातबाटै आरम्भ भएको मूल घटना मिलनको अवस्थामा पुगेर टुङ्गिएकाले प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रस अङ्गी रसका रूपमा र रति स्थायी भावका रूपमा रहेको निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत लेखमा पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तमा स्थापित रससम्बन्धी मान्यताका आधारमा *मुकुन्द इन्दिरा* नाटकको अङ्गी रसको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । पाँच अङ्क र अठार दृश्यमा संरचित प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रहरू मुकुन्द र इन्दिरा रहेका छन् । उनीहरू बिचको प्रेमलाई मुख्य कथावस्तु बनाइएको यस नाटकमा मूलतः अध्ययनका लागि कलकत्ता गएको मुकुन्दको यादमा पाटनस्थित आफ्नै घरमा तडिपएर बसेकी इन्दिराको अवस्थाको वर्णनसँगै घटनाको आरम्भ भएको छ । प्रस्तुत मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा प्रतिनिधि परिवारका रूपमा पाटनस्थित रूपनारायण श्रेष्ठको परिवारलाई प्रस्तुत गर्दै तत्कालीन नेपाली मध्यमवर्गीय समाजमा रहेको अवस्थालाई उजागर गरिएको छ ।

उच्च शिक्षाको खोजीमा खासगरी नेपालबाहिर भारतका विभिन्न स्थानमा जानुपर्ने र त्यसरी घर छोडेर गएका युवा पुस्ताले आफ्नो घरपरिवार संस्कार, रीतिरिवाज आदिलाई बिर्सेर पश्चिमा संस्कारलाई अँगाल्ने तथा घरप्रतिको जिम्मेवारी बिर्सने गरेको प्रसङ्गलाई मुकुन्दमार्फत कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने धर्मसंस्कृतिका बारेमा मुकुन्दको परिवार, समाज तथा इन्दिरामार्फत सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत नाटकमा मुकुन्दका पिता रूपनारायण र भवदेव बिचमा पढ्नका लागि कलकत्ता पुगेको मुकुन्दले यताबाट जति पत्र लेखे पनि त्यसको प्रतिउत्तर नपठाएको र भर्खर यौवन अवस्थामा प्रवेश गरेकी आफ्नी पत्नी इन्दिरालाई समेत कुनै खोजी नगरेको तर इन्दिरा भने यहाँ मुकुन्दको लागि पतिभक्तिप्रति दृढ रहेर दिनरात तस्बिर हेरेर बस्ने गरेको भन्दै भवदेवसमक्ष पीडा व्यक्त गरेको देखिन्छ । उक्त कुरा सुनिसकेपछि भवदेवले विभिन्न प्रयास गरेर मुकुन्दलाई घर फर्काउन सफल भएको देखिन्छ । मुकुन्दले इन्दिराको सतीत्व परीक्षणको लागि विभिन्न प्रयासहरू गरे पनि सफल नभएको र अन्त्यमा इन्दिराको कोठामा जबरजस्ती प्रवेश गरेको उसलाई इन्दिराले खुकुरी प्रहार गरी घाइते बनाएपछि भवदेवले सबै कुरा स्पष्ट पाउँदै इन्दिरालाई उसको वास्तविक पति मुकुन्द सोही खुकुरी प्रहार गरिएको व्यक्ति भएको बताएपछि उनीहरू बिच मिलन भएको छ ।

प्रस्तुत नाटकमा सानै उमेरमा विवाह गरेका मुकुन्द र इन्दिरा बिचमा विछोडको अवस्थाबाट पुनर्मिलनको अवस्थामा आएर घटना समाप्त भएकाले संभोग शृङ्गारको अवस्था देख्न सकिन्छ । यसर्थ

पूर्वीय साहित्यसिद्धान्तमा स्थापित रसवादी मान्यतालाई आधार मानेर प्रस्तुत नाटक नाट्यावस्था सहित अध्ययन गर्दा शृङ्गार रस अङ्गी रसका रूपमा रहेको पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

गौतम, नरहरि उपाध्याय (२०६९). *नाटक समालोचना भाग-१*. नरहरि उपाध्याय गौतम ।

सुवेदी, देवीप्रसाद (२०६०). बालकृष्ण समका सुखान्त नाटकमा हास्यतत्त्व. *सम शतवार्षिकी*. हिमांशु थापा (सम्पा.). नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

नेपाल, सरस्वती (सन् १९९६). *बालकृष्ण सम र गोपालप्रसाद रिमालका नाटकमा नारीपात्रको तुलना*. (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय). सिक्किम विश्वविद्यालय, भारत ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०२८). *विचरण*. भानु प्रकाशन ।

मल्ल, विजय (२०३६). *नाटक एक चर्चा*. साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त* (पाँचौं संस्क.). साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *साहित्य-प्रकाश* (सातौं संस्क.). साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *नेपाली नाटक र नाटककार* (दोस्रो संस्क.). साभा प्रकाशन ।

प्रधान, अमरकुमार (२०३८). समका नाटकहरूको संक्षिप्त पर्यावलोकन. *मधुपर्क*. सम स्मृति अङ्क १४, पृ.९-१० ।

सम, बालकृष्ण (२०७४). मुकुन्द इन्दिरा (पच्चीसौं संस्क.). साभा प्रकाशन ।